

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

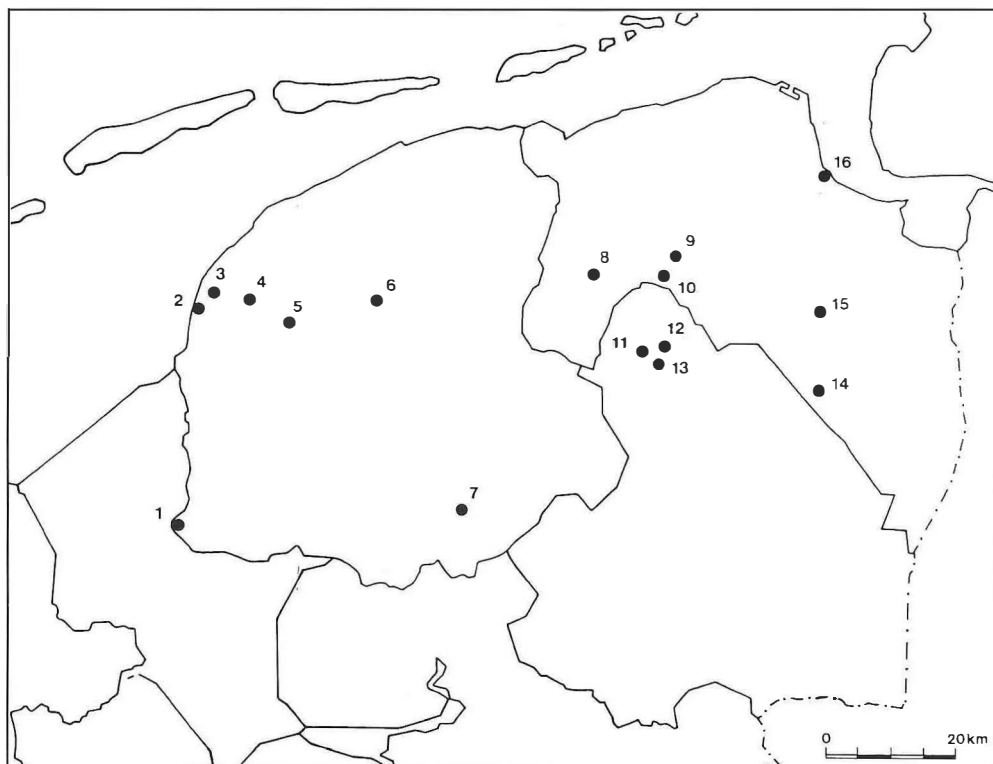
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de ‘Timpone della Motta’, Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

DE NAAM VAN DE BATAAFSE GOD HERCULES MAGUSANUS

Tineke Looijenga¹

Hercules Magusanus was de godheid, die in de Tempel van Empel vereerd werd (Roymans & Derks, 1994). Derks presenteerde op het Archeologie & Theorie-symposium in Amsterdam, op 30 januari 1998, een voordracht over deze halfgod binnen het thema 'Mens en Vee'. Gepoogd werd Hercules (Magusanus) in verband te brengen met een veeteeltcultuur in het Nederrijnland, waarin de god een belangrijke, beschermende rol speelde. Een mooi voorbeeld dat werd gegeven was de Herculestempel bij Glanum (nu St. Remi, Alpilles, Zuid-Frankrijk). Deze tempel stond bij de enige toegangsweg naar de zomerweiden; het Herculesheilgdom was strategisch gesitueerd bij de sluis waar de dieren geteld konden worden. De vraag dringt zich op, of bij Empel ook zo'n soort toegangsweg bestond, of dat er ergens in de buurt een marktplaats was voor het vee. Een agrarische functie is bij Empel niet zeer duidelijk; in ieder geval lijkt de god hier in verband gebracht te moeten worden met militairen. In Empel zijn onder de offerstukken vele militaria aangetroffen, die wellicht zijn geofferd door Bataafse veteranen, om de god te bedanken voor hun behouden thuiskeer.

Goden hadden meerdere functies; van Mars bijvoorbeeld is bekend dat hij niet alleen oorlogsgod was, maar dat hij zich ook met de heerkunst bemoeide. In die laatste functie wordt hij in het romano-keltische gebied wel aangeduid als *Mars Lenus*. De tweede naam is vaak een precisering van de eerste; de Mars die speciaal dit of dat in zijn pakket heeft, populair gezegd. De tweede naam kan echter ook iets anders preciseren, zoals een bepaalde plaats en zijn inwoners; de god is dan de beschermheer.

Er zijn in het verleden pogingen gedaan om Hercules' intrigerende tweede naam: Magusanus, te duiden. Men meende er een Keltisch epitheton in te zien. Niet zo vreemd, omdat *magu-* in het Keltisch de betekenis van 'jongere', 'zoon' heeft, en een dergelijk epitheton voor een (half)god is niet ondenkbaar. Keltologen komen

zo tot de betekenis 'oudere jongere' of 'jonge held'. Hercules is geenszins het prototype van een specifiek jonge held; een held mag hij zijn, maar de afbeeldingen waaruit wij hem kennen duiden niet per se op een jonge man. Hercules wordt altijd afgebeeld als een stevig uit de kluiten gewassen reus van een kerel, vaak omhangen met een leeuwenvel, in zijn hand een knots. Altijd met een baard. Hij maakt geen jeugdige indruk, wel die van krachtige beschermer tegen allerlei onraad en gevaar. Van juveniele types vind je bij de oude artiesten wel betere voorbeelden, zoals de Laren.

In navolging van de theorieën van de Duitse filoloog Vennemann (1995), kan Magusanus inderdaad een van een nederzettingsnaam afgeleid epitheton zijn. In *Magus-an-us* is het suffix *-an-* een nederzettingsnamensuffix (zie het schema in Vennemann, 1995: p. 274). Een voorbeeld, dat Vennemann geeft is de naam van de *Matronae Rumanehae*. De tweede naam deelt hij zo op: *Rum-an-eh-ae*, waarin *-an-* het nederzettingssuffix is; *-eh-* het matronensuffix, en *-ae* de verbuigingssuffix van het vrouwelijk genitief meervoud. De bijbehorende plaatsnaam is het tegenwoordige Rondorf. Er komen veel plaatsnamen met *Rom-/Rum-* voor, en die gaan terug op een veel voorkomende waternaam, afgeleid van de (voor-)Indo-Europese wortel **rū-*. Ook de stad Rome heet naar de rivier waaraan zij ligt, de *Rumon*. Dit is een oudere naam van de Tiber (Der kleine Pauli, Band 5, s.v. *Tiberis*). In Duitsland stroomt de Rhume, een zijrivier van de Leine, even ten noorden van Göttingen. De Roer, Duits Ruhr, draagt ook de oude wateraanduiding **ru-* in zich (voor deze verwijzingen zie Vennemann, 1995: p. 276, noot 16). En dan is er nog de Brabantse Run, een deel van de bovenloop van de Dieze, waar Empel aan ligt.

Bij *Magus-an-us* ontbreekt uiteraard het matronensuffix *-eh-*; wel is er de uitgang mannelijk nominatief enkelvoud op *-us*. Letterlijk kan de naam dus betekenen 'Van Magus', oftewel verwijzen naar een plaatsnaam Magus. Nu lag in

de buurt van Empel de plaats *Ulpia Noviomagus Batavorum*, de oude Romeinse naam van Nijmegen. Het is voorstelbaar, in de tweede naam van de hoofdgod der Bataven, *Magusanus*, de verwijzing naar de hoofdstad van de *civitas Batavorum* te zien.² Echter, het feit dat Nijmegen *Noviomagus* (nieuwe markt) werd genoemd, zou erop kunnen wijzen, dat er een eerdere marktplaats was. *Ulpia Noviomagus Batavorum* had één of meerdere voorgangers. Er zou een oudere handelsnederzetting geweest zijn met de naam *Batavodurum*, die tijdens Trajanus (98-117) het recht kreeg een weekmarkt te houden. Toen kreeg de plaats de naam *Noviomagus*. Daar kan de toevoeging 'nieuw' op duiden. Het monumentale gallo-romeinse tempelcomplex van Empel dateert vermoedelijk uit het eind van de eerste eeuw. De godheid, die er werd vereerd, Hercules, kan de toevoeging *Magusanus* hebben gekregen met betrekking op de markt te *Noviomagus*. Dat zou goed passen bij de connotatie 'markt & vee' van Hercules.³ Toch blijft het 'Novio-' steken, kan er een oudere 'Magus' zijn geweest? Wellicht was dat de plaats die nu Megen heet. Künzel, Blok & Verhoeff vermelden het volgende: "721-722 cop. 1191: in loco Meginun". Het gebied rond Megen en het iets zuidwestelijker gelegen Macharen was in de Romeinse tijd al bewoond. Vindplaatsen van voornamelijk potscherven van inheems en Romeins aardewerk bevonden zich op duidelijk hoger gelegen locaties, oeverwallen of, in Macharen, op een duidelijk zichtbare verhoging rond de kerk. Ook waren er vondsten uit de Rotten (Beex, 1973: pp. 176 f.). Het lijkt me noodzakelijk, dat er meer onderzoek wordt gedaan naar deze vindplaatsen. De naam Macharen gaat volgens Künzel, Blok & Verhoeff terug op ouder *Machera* "1107 cop. midden 13e e: altare de Machera". Als naamsverklaring geven zij: "wrsch. dativus pluralis van onl. *har* 'hoogte' met **mak* 'geschikt'".

Een voorbeeld van een andere van oorsprong Romeinse god, die een tweede naam, verwijzend naar een plaatsnaam, toegevoegd kreeg, is *Mercurius Cimiacinus* (Vennemann, 1993). Een altaar met deze naam werd in 1833 bij Epfach in Beieren gevonden (de voormalige provincie Raetië). Onder *Mercurius*-bijnamen komen vaker verwijzingen naar plaatsnamen voor, bijvoorbeeld *Mercurius Moccus*, naar Mont de Moque.

De bijnaam *Cimiacinus* is semantisch en structureel te vergelijken met vele matronenamen, van het type *Matronae Albiahenae*. Dat waren de schutsmatronen van de plaats, die tegenwoordig Elvenich heet. De naam *Albiahenae* wordt opgedeeld in *Alb-iah-in-ae*. Het suffix *-iah-* gaat, via de Oudhoog-Duitse klankverschuiving, terug op het Keltisch-Romeinse *-iac-*, dat een plaatsnaamsuffix is. Concreet vergeleken met *Cimiacinus*, zou de Matronennaam in Zuid-Duitsland als *Albiacinae* geschreven zijn. Echter, in Raetië woonde toentertijd nog geen Germaanse bevolking, maar een geromaniseerde Keltische.

Gezien het suffix *-iac-* in *Cimiacinus* wijst deze bijnaam van *Mercurius* op een plaatsnaam in de buurt. Nu ondergaat zo'n plaatsnaam door de eeuwen heen sterke veranderingen, veroorzaakt door ontwikkelingen en verschuivingen in de uitspraak. 800 meter van de vindplaats van het altaar ligt het huidige Gimmenhausen, dat uit ouder **Giminum* ontstaan en verduist kan zijn. Een nog oudere vorm zou dan **Giminiacum* zijn geweest. In Romeinse inscripties kon in plaats van C ook G geschreven worden (bijv. *Matronae Gabiae* of *Cabiae*), dus de schrijfwijze *Cimiacinus* met C is niet ongebruikelijk.

Epfach was indertijd een belangrijke plaats, gelegen aan het kruispunt van twee Romeinse wegen en aan een brug over de Lech. Een aan *Mercurius* opgedragen wijsteen is bij een dergelijke drukke verkeerssituatie zeer toepasselijk. Het is heel wel mogelijk, dat bij het naburige *Giminiacum* een *Mercurius*heilgdom is geweest, aldus Vennemann.

Er zijn tientallen matronennamen met het plaatsnaamsuffix *-iah-*. Bijvoorbeeld: de *Matronae Austriahenae* bij Oestrich; de *Matronae Iulineihiae* bij Jülich; de *Matronae Lubiciae* bij Lövenich; de *Matronae Textumeihiae* bij Disterlich; de *Matronae Gabiae* bij Geich. Bij de *Matronae Veteranehae*, of *Veterahenae*, denkt men onmiddellijk aan *Castra Vetera*, oftewel Xanten. De vindplaats van deze wij-altaren ligt echter nogal ver van Xanten, namelijk bij Niddeggen, oostelijk van Aken. De meeste vindplaatsen van de matronenaltaren liggen tamelijk dichtbij de plaats die in de matronennaam schuilgaat, variërend van enkele kilometers tot bijna twintig.

Er zijn echter ook voorbeelden van wij-in-

scripties, die op een volksnaam duiden: de Matronae Vanginehae, naar de Vangiones; en de Matronae Gesationes, naar de Gesatae. In deze beide gevallen zijn de wij-altaren niet in directe omgeving van deze volkeren gevonden. Dit kan te maken hebben met het beweeglijke karakter van de dedicanten, vaak soldaten, die ver van huis een altaar oprichten voor de door hen vereerde matronae. Een voorbeeld zijn de 'Friezenstenen' bij de Muur van Hadrianus, in Noord-Engeland.

De Bataafse Magusanus zou, net als de Romeinse Hercules, als schutspatroom van vee-markten gefunctioneerd kunnen hebben. Hercules had in Rome een duidelijke relatie met rundvee. Aan Hercules gewijde tempels (*ara maxima Herculis*, *Hercules Victor* en de Aemilische Herculestempel (Derks, 1996: pp. 84 ff.) stonden bij het *Forum Boarium*, de veemarkt. Bovendien was Hercules zelf veehouder, en had tot drie keer toe, volgens de mythologie, gestolen runderen teruggehaald naar Rome.

Een god manifesteert zich door zijn interventies. Mars wordt geassocieerd met akkerbouw, en met martiale en urbane waarden. Hercules daarentegen, de halfgod en held, wordt met veeteelt verbonden en zou voor de Nederrijnse groepen aantrekkelijker zijn geweest door zijn combinatie van martiale en pastorale waarden. Waarschijnlijk was veeteelt voor de Bataven belangrijker dan landbouw. In ieder geval waren de Bataafse soldaten beroemd vanwege hun omgang met paarden en de manier waarop zij als cavalerie in het Romeinse leger optraden.

De vegetatie op de donk van Empel zou die van een vrij open eikenbos zijn geweest, aan de rand ook met veel wilgen. Een open plaats in een eikenbos was bij uitstek geliefd als heiligdom, zowel bij Kelten als Germanen. Het botmateriaal dat bij het heiligdom werd gevonden, was vooral afkomstig van runderen, en in mindere mate van schaap/geit en varken. Uit een vergelijking van de nederzettingen in het Bataafse gebied blijkt, dat rond in alle gevallen veruit de belangrijkste soort was, hoewel de mate waarin rund voorkomt niet overal gelijk is, aldus Seijnen (1994: p. 168).

Hercules komt nog in een andere combinatie voor: als *Hercules Deusoniensis* (munten: HER-[cvli] DEVSONIENS[i], geslagen 260-268 AD). Deze laatste naam zou afgeleid zijn van een

plaatsnaam, aldus Roymans & Derks (1994: p. 33). Deze plaats zou het latere Diessen zijn, gelegen aan de rivier de Reusel, de bovenloop van de Run en uiteindelijk de Dieze. Oudere vormen van de plaatsnaam zouden zijn Deosne, Diesne, "in pago Texandrië" (Künzel, Blok & Verhoeff, 1988: p. 111). Romeinse vondsten van betekenis zijn daar niet gedaan, aldus Roymans en Derks. Ik denk, dat DEVSONIENS[i] niets te maken heeft met de plaatsnaam Diessen (712, cop. 1191 Diesne). Diesne zal best naar de Dieze genoemd (zie onder), maar DEVSONIENS[i] slaat op iets anders.

Het lijkt significant, dat de tempel van Empel aan een rivier ligt met een naam, die 'heilig beek' zou betekenen. De Dieze zou zo'n sacrale connotatie kunnen hebben (Van Berkel & Samplonius, 1989: p. 47), die daarin Gysseling (1960) lijken te volgen. Het lijkt mij echter, dat Dieze gelezen moet worden als 'D(e) leze', waarbij 'D(e)' dus het bepalend lidwoord is, oudere vorm: The/Thi/Tho Isa (vergelijk de plaatsnaam Diessen, ouder Deosne, Diesne, Doisna, waarbij de -n- het plaatsnaam suffix vormt). leze, of IJze is een veelvoorkomende waternaam, vgl. de IJssel en de Belgische IJzer. Het element *is- is enorm productief in waternamen in heel Europa (Krahe, 1964: p. 55). De grondbetekenis is 'snel, heftig bewegend', duidend op een snelstromende rivier, dus.

Diessen zou liggen aan een rivier de *Digena*, volgens Künzel, Blok & Verhoeff te lezen als *Disena*. Het 13e-eeuwse citaat luidt: "Doisna in pago Texandrio super fluvio Digena". Bij de naam Digena moeten wij wellicht denken aan een 'bedijkte rivier', want dat zou de betekenis van Digena zijn (Krahe, 1964: p. 61). Kan men uitgaan van een in de Romeinse tijd bedijkte Dieze/Reusel/Run in Noord-Brabant? Ik ken de situatie ter plekke niet, maar het lijkt me onwaarschijnlijk. Overigens duikt de naam Digena pas op begin 13e eeuw (vervalste copie 726-727), en dan kan een bedijking misschien wel aangenomen worden, maar dat heeft voor ons Hercules-onderzoek geen waarde meer.

Tenslotte moet nog het koppel Magusanus en 'de Bataafse godin' Haeva, worden vermeld. Beide worden genoemd op een altaarsteen, die vermoedelijk in de Over-Betuwe gevonden is (Roymans & Derks, 1994: p. 32). Uit de Griekse mythologie blijkt dat halfgod Herakles huwde

met de godin Hebe, na zijn vrijwillig gekozen dood, en na opgestegen te zijn naar de Olympos. Haeva kan een schrijfvorm voor Hebe zijn, aangezien v en b verwisselbaar waren. Als deze identificatie klopt, dan is Haeva dus geen originele Bataafse godin.

Samenvatting

Hercules Magusanus zou, als hoofdgod der Bataven, naar de hoofdstad der Bataven kunnen zijn genoemd. De rundemarkt, waarmee Hercules geassocieerd wordt, kan in Ulpia Noviomagus Batavorum zijn gesitueerd. Mogelijk liep een belangrijke aanvoeroute van het vee via Empel. De tempel van Empel dateert waarschijnlijk uit de Flavische periode (69-96).

De Dieze, waar Empel aan ligt, hoeft niet met heiligheid geassocieerd te worden. D'ieze is mogelijk een samentrekking van bepalend lidwoord 'de' (ouder the, thi, tho) en Ieze/Ise, een zeer algemene waternaam. De plaatsnaam Diessen, gevormd naar de waternaam, zou dan opgevat kunnen worden als 'plaats aan de Ise', met een plaatsnaamsuffix -n-.

Summary

The Batavian god Hercules Magusanus may well have been named after the Batavian capital Ulpia Noviomagus Batavorum (Nijmegen), since many names of the Rhenish Matronae, for instance, appear to have been derived from place names.

The god's temple at Empel is near the river Dieze. The author suggests that the river's name is a contraction of the definite article 'De' (The), plus 'Ieze', which is a very common hydronym all over Europe.

Noot

1. Beumecsweg 7, 9661 AA Altevcer.
2. Much stelde in zijn Germaniacommentaar, pagina 123, ook al voor Hercules Magusanus van Noviomagus af te leiden.
3. Gutenbrunner geeft in zijn boek over de germaanse godennamen in antieke inscripties 16 inscripties met (afleidingen en verkortingen van) de naam

Hercules Magusanus. Daar kunnen twee aan toegevoegd worden: Houten (Tiellandt) en Empel. Voor zover dateerbaar, zijn ze van na de stichting van Noviomagus Batavorum.

Literatuur

- Beex, G.A.C., 1973. Roman finds in North Brabant. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, pp. 159-188.
- Derks, T., 1996. *Goden, tempels en rituele praktijken*. Diss. UvA.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Roymans, N. & T. Derks, 1994. Het heiligdom te Empel. Algemene beschouwingen. In: N. Roymans & T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*. 's Hertogenbosch, pp. 10-39.
- Vennemann, T., 1993. Die ubischen Matronae Albiahenae und der kelto-römische Mercurius Cimiacinus. Mit einem Anhang über den Weißenburger Mercurius Prof[iti]um*. *Beiträge zur Namenforschung* 28, pp. 271-300.
- Vennemann, T., 1995. Morphologie der nieder-rheinischen Matronennamen. In: *Nordwestgermanisch*. Berlin/New York, pp. 271-299.